

ΑΡΧΑΙΟ ΔΡΑΜΑ ΚΑΙ ΛΑΪΚΗ ΗΘΙΚΗ

ΕΦΗ ΠΑΠΑΔΟΔΗΜΑ (επιμ.), *Αρχαίο δράμα και λαϊκή ηθική*, Αθήναι 2019. Σελ. 237. ISBN: 9789604043521.

ΟΤΟΜΟΣ *Αρχαίο δράμα και λαϊκή ηθική* είναι παράγωγο του ερευνητικού σεμιναρίου του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής και Λατινικής Γραμματείας της Ακαδημίας Αθηνών που διοργανώθηκε το 2016–2017. Αποτελείται από επτά συμβολές, έναν σύντομο πρόλογο του Διευθυντή του Κέντρου Ερεύνης, Α. Στεφανή, μια εισαγωγή της επιμελήτριας, Ε. Παπαδόδημα, πλήρη λίστα βιβλιογραφικών αναφορών και ευρετήριο χωρίων.

Η συμβολή του Ewen M. Bowie (στα αγγλικά) με τίτλο “The Dramatic Function of Popular Morality in the ‘Electra’ Plays” (σελ. 17–48) διερευνά κυρίως τις δραματικές χρήσεις ρήσεων με ηθικό περιεχόμενο στις *Χοηφόρους* του Αισχύλου, την *Ηλέκτρα* του Σοφοκλή και την *Ηλέκτρα* του Ευριπίδη. Έχει, ωστόσο, και τον χαρακτήρα εισαγωγής στο γενικό θέμα του τόμου: στο πρώτο μέρος του συζητά πολύ συνοπτικά αλλά διαφορετικά βασικά προβλήματα που θέτει ο ορισμός της “λαϊκής ηθικής” (“popular morality”), βασικά ερωτήματα και διχοτομίες που συνδέονται με την απόπειρα ενός τέτοιου ορισμού και την περιπλοκότητα που εισάγεται, όταν η “λαϊκή ηθική” αναζητάται σε δραματικά είδη, όπου ομιλητές είναι συγκεκριμένα δραματικά πρόσωπα.

Ο Bowie ορίζει με ευρύτητα τον δεύτερο βασικό όρο της συμβολής του, την “ρήση ηθικού περιεχόμενου” (“γνώμη”) συμπεριλαμβάνοντας δήλωσεις για τις οποίες γνωρίζουμε ή εύλογα υποθέτουμε ότι ήταν αποδεκτές από σημαντικό μέρος της κοινότητας. Στην αναλυτική συζήτηση των *Χοηφόρων* ο Bowie αναδεικνύει πώς οι γνώμες, που διατυπώνονται κυρίως από τον Χορό, προβάλλονται ως αυθεντία και επικυρώνουν ότι η πράξη του Ορέστη και της Ηλέκτρας είναι δίκαιη, παρόλο που το ηθικό πρόβλημα της μητροκτονίας δεν μπορεί να απαλειφθεί εντελώς. Στην *Ηλέκτρα* του Σοφοκλή οι γνώμες χρησιμοποιούνται κυρίως για τον χαρακτηρισμό της Ηλέκτρας, δεν περιβάλλονται με την ίδια αυθεντία όπως στον Αισχύλο, και γίνονται αντικείμενο αμφισβήτησης. Στην *Ηλέκτρα*

του Ευριπίδη, τέλος, οι γνώμες διατυπώνονται κυρίως από τους πρωταγωνιστές και είτε συμβάλλουν στον χαρακτηρισμό προσώπων είτε εντάσσονται στην διερεύνηση των ηθικών προβλημάτων που θέτουν οι προθέσεις και η δράση των πρωταγωνιστών.

Η συμβολή του Bowie βρίσκεται στην καρδιά του θέματος “Δράμα και λαϊκή ηθική” και αναδεικνύει τις ιδιαιτερότητες που έχει η ερμηνεία της ένταξης και της χρήσης λόγου που είναι φορέας “λαϊκής ηθικής” μέσα σε ένα δραματικό έργο.

Η συμβολή της Μαίρης Ι. Γιόση με τίτλο “Ανθρώπινα δικαιώματα και αρχαία ελληνική τραγωδία” (σελ. 49–83) διερευνά πώς πολιτικά-ηθικά φαινόμενα και προβληματισμοί που αποτυπώνονται ή αναδεικνύονται από την αρχαία τραγωδία του 5ου αιώνα π.Χ. μπορούν να αναλυθούν με εφαρμογή της σύγχρονης έννοιας των ανθρώπινων δικαιώματων. Το άρθρο χωρίζεται σε ένα θεωρητικό πρώτο μέρος και ένα δεύτερο μέρος στο οποίο παρατίθενται και συζητούνται αποσπάσματα από τον *Αιάντα* και την *Αντιγόνη* του Σοφοκλή, τις *Ικέτιδες* του Ευριπίδη και τις *Ικέτιδες* του Αισχύλου.

Στο πρώτο μέρος η Γιόση συζητά δύο ερωτήματα: (1) αν και πώς η έννοια “ανθρώπινα δικαιώματα” μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως ερμηνευτική κατηγορία στη μελέτη του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, και (2) σε τι συνίσταται η πολιτική διάσταση της τραγωδίας και πώς αυτή συνδέεται με τη συζήτηση για τα ανθρώπινα δικαιώματα. Σε αφηρημένο θεωρητικό επίπεδο τα δικαιώματα, ειδικά το δικαίωμα της ελευθερίας, συνδέονται με αρχαίες συζητήσεις σχετικά με το ζεύγος εννοιών νόμος και φύσις και με την έννοια των θεϊκών νόμων. Στο επίπεδο του συγκεκριμένου κάθε φορά πολιτικού πλαισίου, μέσα στο οποίο πραγματώνονται, τα δικαιώματα συνδέονται με συζητήσεις που αφορούν τις έννοιες της ισότητας, της ελευθερίας και της εξουσίας. Τα δύο επίπεδα συνδέει η δύσκολη στον ορισμό της και ανοιχτή σε ερμηνείες έννοια της “αξιοπρέπειας”, η οποία αποδεικνύεται κεντρικής σημασίας για για την ερμηνευτική ανάλυση των χωρίων από τον *Αιάντα* και την *Αντιγόνη* στο δεύτερο μέρος του άρθρου. Η μελέτη της *Αντιγόνης* είναι κρίσιμη για την εισαγωγή και του δεύτερου βασικού όρου, του “νόμου”, ο οποίος συνδέεται με προσεγγίσεις από δύο διαφορετικές οπτικές: αυτή της αντίθεσης ανάμεσα στον νόμο της πόλης και στα νόμιμα των θεών, και αυτή της αντίθεσης ανάμεσα στον νόμο και την βία. Η Γιόση αξιοποιεί και τις δύο αντίθεσεις για να διαβάσει και τις *Ικέτιδες* του Ευριπίδη, εμβαθύνοντας στο πρόβλημα που δημιουργεί η αξεδιάλυτη σύνδεση μεταξύ νόμου, δικής, βίας και εξουσίας, η οποία μπορεί να οδηγήσει σε περιστάσεις στις

οποίες αμφισβητούνται ριζικά τα δικαιώματα που διασφαλίζει μια δημοκρατική πολιτεία. Στις *Ικέτιδες* του Αισχύλου, τέλος, διαφορετικές πηγές αυθεντίας και εξουσίας, οι οποίες αλλού εμφανίζονται ως ανταγωνιστικές μεταξύ τους, συντίθενται ως πηγές που μπορούν να εγγυηθούν δικαιώματα· ο Χορός τις επικαλείται σωρευτικά διεκδικώντας το “δικαίωμα της προσωπικής ελευθερίας”.

Το άρθρο της Λουκίας Αθανασάκη με τίτλο “Λατρεία, τέχνη και πολιτική στον *Ερεχθέα* του Ευριπίδη” (σελ. 85–108) εξετάζει τη διδασκαλία του αποσπασματικά σωζόμενου *Ερεχθέα* του Ευριπίδη σε συνάρτηση με τρία διαφορετικά περικείμενα: (α) με το δυτικό αέτωμα του Παρθενώνα και το Ερέχθειο, (β) με τον σεισμό που χτύπησε την Αττική το 426 π.Χ., και (γ) με τις πληροφορίες που υποδεικνύουν τη σύνδεση του *Ερεχθέα* με την υποστήριξη μιας φιλειρηνικής πολιτικής στην Αθήνα μεταξύ του 426 και 421 π.Χ.

Ο *Ερεχθέας* δραματοποιώντας τη σύγκρουση του γιου του Ποσειδώνα, Εύμολπου και του βασιλιά της Αθήνας, Ερεχθέα, παρουσιάζει ένα επεισόδιο που συνεχίζει και επεκτείνει την πρωταρχική σύγκρουση μεταξύ του Ποσειδώνα και της Αθηνάς για τον έλεγχο της πόλης της Αθήνας. Στον βράχο της Ακρόπολης η σύγκρουση αυτή αποτυπώνεται αφενός στο Ερέχθειο (ολοκλήρωση πρώτη φάση κατασκευής: περ. 423/22) και αφετέρου στο δυτικό αέτωμα του Παρθενώνα. Η Αθανασάκη συγκρίνει τα δύο μνημεία ως προς τη σημασία τους για τον τρόπο με τον οποίο οι Αθηναίοι αντιλαμβάνονται τη σχέση τους με τους θεούς που προστατεύουν την πόλη και εντοπίζει μια κρίσιμη μετακίνηση από την έμφαση στο τι προσέφεραν οι θεοί στην πόλη της Αθήνας στην έμφαση στο τι είναι πρόθυμοι να προσφέρουν οι θνητοί στους θεούς-προστάτες της πόλης. Ο *Ερεχθέας* αποτυπώνει τη δεύτερη αυτή οπτική για την σχέση μεταξύ θνητών και θεών, η οποία αποτυπώνεται και στο Ερέχθειο. Η σύνδεση αυτή του *Ερεχθέα* με το Ερέχθειο οδηγεί την Αθανασάκη να συνταχθεί με την χρονολόγηση της διδασκαλίας της τραγωδίας στα Διονύσια του 422.

Στην εξέλιξη της πλοκής του *Ερεχθέα* σημαντική είναι η θέση του σεισμού τον οποίο προκαλεί ο Ποσειδώνας για να πλήξει την Αθήνα μετά την ήττα και τον θάνατο του γιου του, Εύμολπου. Η Αθανασάκη υποστηρίζει την υπόθεση ότι ο σεισμός στον *Ερεχθέα* παραπέμπει στον πραγματικό σεισμό που έπληξε την Αττική το 426· με βάση την υπόθεση αυτή και με δεδομένο ότι κάποιοι τουλάχιστον Αθηναίοι ερμήνευσαν πιθανώς τον σεισμό του 426 ως θεϊκό σημείο, η Αθανασάκη υποδεικνύει ότι ο σεισμός στον *Ερεχθέα* συνιστά μια μορφή χρήσης και επεξεργασίας των μεταφυσικών ανησυχιών που προκαλεί το φυσικό φαινόμενο.

Τέλος, η Αθανασάκη τοποθετεί τον *Ερεχθέα* στο πολιτικό του πλαίσιο και τον ερμηνεύει ως τραγωδία που υποστηρίζει μια φιλειρηνική πολιτική, καθώς παρουσιάζει μεν την Αθήνα να νικά στον πόλεμο, ωστόσο δίνει έμφαση στο βαρύ τίμημα αυτής της νίκης και, κυρίως, στην τελική παρέμβαση της θεάς Αθηνάς η οποία επιδιώκει και επιτυγχάνει τη συμφιλίωση μεταξύ των αντιμαχόμενων. Στο πλαίσιο αυτής της ερμηνείας η Αθανασάκη συνδέει τον *Ερεχθέα* με την αριστοφανική *Λυσιστράτη* (411 π.Χ.) και επιχειρηματολογεί για μια κοινή βασική πολιτική θέση και των δύο δραμάτων.

Το άρθρο της Αθανασάκη συμβάλλει στην προσέγγιση των σχέσεων μεταξύ λαϊκής ηθικής και τραγωδίας, καθώς εντοπίζει τρόπους με τους οποίους η τραγωδία χρησιμοποιεί, αντανακλά και σχηματοποιεί αντιδράσεις μιας κοινότητας απέναντι σε γεγονότα καθώς και συγκεκριμένες μορφές που παίρνει ο τρόπος με τον οποίο η κοινότητα συνδέεται με τους θεούς της.

Η συμβολή της Ιωάννας Καραμάνου με τίτλο “(Επανα)προσδιορίζοντας την Ευγένεια: Ο Ευριπίδης και η ιδεολογία της κλασικής Αθήνας” (σελ. 109–127) εξετάζει πώς στην *Ηλέκτρα* του Ευριπίδη και σε αποσπάσματα τραγωδιών του συνδέεται, όχι χωρίς εντάσεις κι αντιφάσεις, η αριστοκρατική στην αφετηρία της αξία της *εὐγενείας* με άλλες αξίες που είναι περισσότερο συνδεδεμένες με μια δημοκρατικά οργανωμένη κοινότητα. Η Καραμάνου επισημαίνει ότι στα τέλη του 5ου αι. η *εὐγένεια* είναι ένα σημαίνον, το περιεχόμενο του οποίου είναι υπό διερεύνηση και επανεξέταση, και εστιάζει στα κριτήρια που θέτουν διαφορετικοί ομιλητές — χαρακτηριστές στα αποσπάσματα του Ευριπίδη για να προσδιορίσουν αυτό το περιεχόμενο: ο πλούτος, η δικαιοσύνη, φύσει ηθικές αρετές σε αντίθεση με κοινωνικά κριτήρια, και η σωφροσύνη είναι αξίες οι οποίες εξετάζονται ως προς την καταλληλότητά τους να αποτελέσουν επαρκή κριτήρια για τον ορισμό της *εὐγενείας*. Η Καραμάνου φροντίζει να ανασυνθέσει, όσο είναι δυνατόν, το περιεχόμενο των συζητούμενων τραγικών αποσπασμάτων, ώστε οι κρίσεις για την τοποθέτηση του κάθε φορά ομιλητή σχετικά με την *εὐγένειαν* να εκτιμώνται τοποθετημένες στο δραματικό πλαίσιό τους, συχνά αυτό ενός αγώνα λόγων.

Η Καραμάνου δεν εμπλέκει ρητά στη διερεύνησή της το ερώτημα κατά πόσον οι αναζητήσεις σχετικά με το περιεχόμενο της αξίας της *εὐγενείας* αποτυπώνουν και διαλέγονται με ηθικές αναζητήσεις και προβληματισμούς ενός μεγάλου μέρους της κοινότητας, επιχειρεί, ωστόσο, με επιμέρους παρατηρήσεις να αναδείξει την επαφή των σχετικών αναζητήσεων τόσο με γενικότερες κοινωνικές τάσεις (που βρίσκονται πιο

κοντά σε ό,τι θα ορίζαμε ως “λαϊκή ηθική”) όσο και με ειδικές πνευματικές εξελίξεις, οι οποίες καταρχήν αφορούν κυρίως την ελίτ.

Η συμβολή του Ανδρέα Γ. Μαρκαντωνάτου με τίτλο “Ηθική ανωτερότητα και πολιτικός κυνισμός στον *Ηρακλή* του Ευριπίδη” (σελ. 129–153) εστιάζει στον τρόπο με τον οποίο ο Ηρακλής στην ομώνυμη τραγωδία του Ευριπίδη προβάλλεται ως ήρωας που ενσαρκώνει εκείνο το σύστημα πολιτικών αξιών, το οποίο η Αθηναϊκή δημοκρατία προβάλλει ως ιδανικό. Βασική προϋπόθεση της προσέγγισης είναι η κατοχύρωση μιας ρητής και άμεσης πολιτικής-ηθικοδιαπλαστικής στόχευσης της τραγωδίας. Ο Μαρκαντωνάτος, αφού τεκμηριώσει αυτή την στόχευση, αναδεικνύει εύγλωττα πώς ο Ηρακλής γίνεται στο δράμα, αντιστικτικά προς τον Λύκο, φορέας αξιών που μπορούν να συγκριθούν άμεσα με αυτές που προβάλλει ο Θουκυδίδειος Περικλής στον *Επιτάφιο*. Αναδεικνύεται, έτσι, μια ιδιαίτερη διαλεκτική που συνδέεται με την μελέτη της “λαϊκής ηθικής” μέσα στο δράμα: το δράμα αποτυπώνει ηθικές αρχές και αξίες που είναι κοινώς αποδεκτές και η επίδειξη των οποίων τιμά τους φορείς τους και ταυτόχρονα διδάσκει αυτές τις αξίες.

Η συμβολή του Ιωάννη Ν. Περυσινάκη με τίτλο “Αρχαϊκές ηθικές αξίες και πολιτική συμπεριφορά στους *Βατράχους* του Αριστοφάνη: Από την παλαιά διαμάχη μεταξύ φιλοσοφίας και ποίησης” (σελ. 155–175) εξετάζει τους *Βατράχους* ως κωμωδία που δραματοποιεί την αντιπαράθεση μεταξύ *χρηστών* και *πονηρών* στα τέλη του 5ου αιώνα, η οποία είναι καταρχήν ταξική-πολιτική, αποκτά ωστόσο, και ηθικές συνδηλώσεις. Ο Περυσινάκης επιχειρηματολογεί υπέρ της άποψης ότι οι *Βάτραχοι* τοποθετούνται στην διαμάχη αυτή σαφώς, στην μεριά των *χρηστών/καλών ἀγαθών*. Η διαμάχη αυτή προβάλλεται και στην αντιπαράθεση μεταξύ Αισχύλου και Ευριπίδη στον εκτεταμένο και σε πολλές φάσεις αγώνα μεταξύ τους, τον οποίο αναλαμβάνει να κρίνει ο Διόνυσος. Ο Περυσινάκης διαβάζει με προσοχή τον αγώνα, με έμφαση στο πολιτικό-ηθικό λεξιλόγιο και στις αναζητήσεις του πολιτικού-διδακτικού ρόλου της ποίησης, προχωρά σε συσχετισμούς κυρίως με την πλατωνική *Πολιτεία* και επιχειρεί να ορίσει την πολιτική-ηθική στάση την οποία υιοθετεί και προτείνει ο Αριστοφάνης (η οποία σε γενικές γραμμές ταυτίζεται με αυτήν του δραματικού χαρακτήρα του Αισχύλου): θεωρεί δεδομένο τον δύναμει θετικό διδακτικό πολιτικό ρόλο της τραγικής ποίησης, και γι’ αυτό θεωρεί δεδομένη και την ηθική της υποχρέωση να προβάλλει μόνο θετικά πρότυπα.

Η επιλογή του Διονύσου να ορίσει νικητή τον Αισχύλο ερμηνεύεται στο ίδιο πλαίσιο: ο Αισχύλος εκπροσωπεί τους *χρηστούς* έναντι των

πονηρῶν και ταυτόχρονα επιχειρεί, σημειώνει ο Περυσινάκης, να εκπροσωπήσει και μια πολιτική γραμμή για την εξωτερική πολιτική της Αθήνας που βρίσκεται πολύ κοντά σε αυτήν του Περικλή. Έτσι, ενώ ο Ευριπίδης, εκπροσωπώντας τους πονηρούς, συνιστά πολιτικά και ηθικά πρόβλημα για την Αθήνα του 405, ο Αισχύλος μπορεί να αναγνωριστεί ως αυτός που προσφέρει μια λύση.

Με δεδομένη αυτήν την πολιτική-ηθική τοποθέτηση των *Βατράχων* ο Περυσινάκης προχωρά σε μια απόπειρα να ορίσει τη θέση της κωμωδίας αυτής στο πλαίσιο μιας κίνησης στο ηθικό πεδίο, η οποία αποτελεί συστατικό της “παλαιάς διαμάχης μεταξύ ποίησης και φιλοσοφίας” επίδικο της οποίας είναι ο επαναπροσδιορισμός των παραδοσιακών ηθικών αξιών μέσα στο πολιτικό πλαίσιο της δημοκρατίας. Ευριπίδης και Σωκράτης/Πλάτωνας συμμετέχουν δυναμικά στη διαδικασία αυτού του επαναπροσδιορισμού· ο Αριστοφάνης, αντίθετα, και ο Αισχύλος του επιμένουν στην δυνατόν συντηρητικότερη μορφή των παραδοσιακών ηθικών αξιών. Η μεγάλη επιτυχία των *Βατράχων* και η καταδίκη του Σωκράτη σε θάνατο είναι ενδείξεις ότι η μεγάλη πλειοψηφία της αθηναϊκής κοινωνίας στα τέλη του 5ου και στις αρχές του 4ου αιώνα συντάσσεται μάλλον με την θέση του Αριστοφάνη.

Η συμβολή του Περυσινάκη, η οποία συνομιλεί άμεσα με εκείνη της Καραμάνου, θέτει ευθέως το ερώτημα του συσχετισμού μεταξύ ηθικών τάσεων και προβληματισμών που αφορούν την πλειοψηφία μιας κοινότητας και ηθικών θέσεων που εκτίθενται στο δράμα, και τοποθετεί στη βάση της επιχειρηματολογίας της την δυνατότητα ενός άμεσου και ευθέως τέτοιου συσχετισμού.

Η συμβολή του Ιωάννη Μ. Κωνσταντάκου με τίτλο “Παραμύθι, πολιτική και σάτιρα στην αττική κωμωδία” (σελ. 177–206) συζητά, με βάση την *Ειρήνη* του Αριστοφάνη, τον συσχετισμό του ιδιαίτερου υπο-είδους της πολιτικής κωμωδίας του 5ου αιώνα από την μία με λαϊκό παραμυθικό υλικό και από την άλλη με την πολιτική σάτιρα. Ο Κωνσταντάκος παρουσιάζει καταρχάς πώς η μορφή της πολιτικής-σατιρικής κωμωδίας προκύπτει ως ιδιαίτερη εξέλιξη, άμεσα συνδεδεμένη με τις εντάσεις και τις πολιτικές αντιπαράθεσεις που έφερε η κατοχύρωση και η λειτουργία της ριζοσπαστικής δημοκρατίας· η επιδίωξη πολιτικής σάτιρας μετασχηματίζει μια προηγούμενως απολίτικη κωμωδία με συγκροτημένη πλοκή, που στηριζόταν στην παρωδία, την φαντασία και την κωμική παρουσίαση χαρακτήρων.

Η *Ειρήνη* του Αριστοφάνη εξετάζεται ως χαρακτηριστικό παράδειγμα ενός τέτοιου μετασχηματισμού, ως σύνθεση του είδους της

μη-πολιτικής παραμυθοκωμωδίας με την πολιτική κωμική σάτιρα. Ο Κωνσταντάκος αναδεικνύει, από τη μία, με γνώση τα παραμυθικά στοιχεία, στα οποία στηρίζεται η πλοκή της *Ειρήνης*, συγκρίνοντας με λαϊκές αφηγήσεις και παραμύθια της κατηγορίας “ιστορίες αναζήτησης” από την Ευρώπη και την Ασία· από την άλλη επισημαίνει ότι η *Ειρήνη*, σε αντίθεση με άλλες αριστοφανικές κωμωδίες, μοιράζεται με τις λαϊκές αφηγήσεις την χρήση πολύ ξεκάθαρων ηθικών διακρίσεων μεταξύ θετικών και αρνητικών χαρακτήρων.

Στη βάση αυτής της παραμυθικής δομής της *Ειρήνης*, ο Αριστοφάνης κατασκευάζει την πολιτική του σάτιρα, κυρίως εναντίον των δημαγωγών πολιτικών, που είχαν ίδιον συμφέρον από τη συνέχιση του πολέμου. Η ταυτότητα του ήρωα ως ηλικιωμένου αγρότη, και το γεγονός ότι ο βασικός εχθρός, ο Πόλεμος, τελικά δεν ήτταται ολοκληρωτικά, είναι δύο κρίσιμα στοιχεία, στα οποία η πλοκή της *Ειρήνης* αποκλίνει από αυτήν των παραμυθίων. Και τα δύο ερμηνεύονται με βάση τον πολιτικό στόχο του Αριστοφάνη και την σύνδεση της κωμωδίας με την ιστορική πραγματικότητα: ο ηλικιωμένος αγρότης μπορεί να λειτουργήσει κατεξοχήν ως φορέας συντηρητικών αξιών και αντιλήψεων· ο Πόλεμος, κρίνοντας με ορίζοντα την πολιτική πραγματικότητα, δεν μπορεί ποτέ να εξαλειφθεί εντελώς.

Σύμφωνα με τη συμβολή του Κωνσταντάκου, η “λαϊκή ηθική” στην *Ειρήνη* αποτυπώνεται με δύο τρόπους: αφενός με τη χρήση του υλικού λαϊκών παραμυθικών αφηγήσεων και των ηθικών διχοτομιών που τις χαρακτηρίζουν και αφετέρου με την επιδίωξη του Αριστοφάνη να αποτυπώσει αξίες και αρχές που χαρακτηρίζουν τον συντηρητικότερο πληθυσμό των αγροτών-οπλιτών.

Οι επτά συμβολές του τόμου διερευνούν τις σχέσεις του δράματος, κυρίως κατά το δεύτερο μισό του 5ου αιώνα, με πολιτικές διεργασίες και κοινωνικές εξελίξεις που επιδρούν στο σύστημα ηθικών αξιών της Αθήνας, με πολιτικούς λόγους (discours), οι οποίοι φαίνεται ότι είχαν μεγάλη επιρροή στην κοινότητα, και με άλλα πολιτισμικά προϊόντα, τα οποία είτε είναι λαϊκές δημιουργίες είτε αποτυπώνουν συνθέσεις αξιών και ιδεών, που απευθύνονται σε μαζικό κοινό. Σίγουρα εκπληρώνεται η επιδίωξη της επιμελήτριας του τόμου να δοθεί “ώθηση στον συνεχίζομενο διάλογο περί της αρχαίας ελληνικής ηθικής και επιμέρους αξιών, όπως αυτές διερευνώνται ή αποτυπώνονται στη λογοτεχνία της εποχής” (σελ. 12). Χάρη στα δοκίμια του τόμου αυτού, μάλιστα, ο διάλογος αυτός μπορεί να γίνεται με μεγαλύτερη επίγνωση των μεθοδολογικών ζητημάτων που θέτει και του θεματικού εύρους που αγγίζει.

Η επιμέλεια του τόμου είναι πολύ καλή, η εμφάνιση του τόμου είναι προσεγμένη, και τα τυπογραφικά σφάλματα ελάχιστα (εντόπισα μόνο: εισαγωγικά που δεν κλείνουν στο παράθεμα των σελ. 67-8, επίσης “Αμφιτρίωνα” και “Αμφιτρίων”, σελ. 92, σημ. 19).

ΣΤΕΛΙΟΣ ΧΡΟΝΟΠΟΥΛΟΣ

Πανεπιστήμιο Κρήτης
schronopoulos@gmail.com